

Andrzej Wadas

ORCID: 0000-0002-9239-7521
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

M. Antoni J. Ucerler SJ, *The Samurai and the Cross: The Jesuit Enterprise in Early Modern Japan* (Oxford: Oxford University Press, 2022), xxii + 445 s.

Po klasycznych pracach Josefa Franza Schüttego (*Introductio ad historiam Societatis Jesu in Japonia*), Charlesa R. Boxera (*The Christian Century in Japan, 1549–1650*) oraz George’a Elisona (*Deus Destroyed: The Image of Christianity in Early Modern Japan*) książka M. Antoniego J. Ucerlera SJ otwiera nową perspektywę na wczesnonowożytne chrześcijaństwo w Japonii. Autor pyta w niej nie tyle o przebieg ewangelizacji, ile o to, w jakich rodzimych kategoriach językowych, społecznych i politycznych wyrażano tam wiarę chrześcijańską. Misję jezuicką umieszcza w szerokim kontekście debat teologicznych, prawnych i politycznych, łącząc dorobek historiografii zachodniej i japońskiej.

Dwanaście rozdziałów, ujętych między wstęp a epilog, podzielono na trzy części: *Re-inventing Christianity*, *Re-imagining the Enterprise* oraz *Re-interpreting ‘Reason of State’*. Powtórzony przedrostek *re-* zapowiada ponowne odczytanie zagadnień z pozoru dobrze znanych. Część pierwsza dotyczy sumienia i języka katechezy, druga – strategii Towarzystwa Jezusowego i sporów o prawo narodów, trzecia – racji stanu shogunatu. Układ ten prowadzi od doświadczenia jednostki, przez politykę misyjną zakonu, aż po polityczne skutki obecności chrześcijaństwa w Japonii.

Ucerler śledzi obieg tekstów i idei między Europą a Azją, przyjmując perspektywę *connected histories* („historii powiązanych”) rozwijaną przez

Sanjaya Subrahmanyama. Dylematy moralne japońskich chrześcijan łączy on na przykład z ówczesną europejską teologią moralną, a anty-chrześcijańską politykę Tokugawów porównuje z dyplomacją Hiszpanii i Portugalii oraz z antykatolicką działalnością państw protestanckich. Listy roczne, memoriały i traktaty odczytuje jako świadectwa jednego, globalnego obiegu informacji, unikając dzięki temu zarówno wąskiej narracji misyjnej, jak i prostego schematu „Zachód wobec Japonii”. Wywód uzupełnia bogaty materiał ikonograficzny, liczący 71 ilustracji, w skład którego wchodzi mapy, ryciny i reprodukcje rękopisów.

Najciekawsze partie części pierwszej dotyczą recepcji Arystotelesa i św. Tomasza na gruncie japońskim, tamtejszych przypadków sumienia (*casus conscientiae*) oraz jezuickiej kazuistyki. Autor rozpatruje problem ukrywania wiary i ekwiwokacji, a także praktykę deptania świętego wizerunku (*fumi-e*), po którą shogunat sięgał, by wykrywać chrześcijan. Rozróżniając wewnętrzną intencję i widzialny dla otoczenia czyn, pokazuje, jak europejską teologią moralną przekładano na realia japońskiego życia społecznego.

Część druga skupia się na pojęciu *empresa*, którym Hiszpanie i Portugalczycy określali wszelkie przedsięwzięcia zamorskie: militarne, handlowe i misyjne. Ta sama nazwa obejmowała więc wyprawę Wielkiej Armady (*empresa de Inglaterra*) i pracę misjonarzy, pojmowaną jako *conquista espiritual* (podbój duchowy). Ucerler zestawia strategię Alessandra Valignana z projektem Alonsa Sáncheza, zwolennika interwencji wojskowej w Chinach; spór o *ius gentium*, wojnę sprawiedliwą i przymus religijny wyznaczał zarazem granice, w jakich jezuici w Japonii mogli odwoływać się do zbrojnego ramienia władzy świeckiej (*brachium saeculare*). Szczególnie cenne jest omówienie wewnątrzzakonných dyskusji o metodach pracy misyjnej, w których odrzucano nawracanie pod przymusem. Analiza ta włącza misję japońską w krąg debat kojarzonych przede wszystkim z kolonizacją obydwu Ameryk.

Autor przekonująco podważa założenie, że stanowiska wobec użycia siły układały się wzdłuż granic narodowych. Przeciw zbrojnemu wsparciu misji występowali Hiszpanie: Pedro Gómez i José de Acosta, popierali je natomiast Portugalczycy Gaspar Coelho i Luís Fróis, zwolennicy planów swojego hiszpańskiego współbrata Sáncheza. Rozstrzygały więc poglądy teologiczne, rozumienie prawa i ocena zagrożenia, nie pochodzenie. To ważna korekta wobec Boxera, u którego rywalizacja iberyjska przesłaniała podziały wewnątrz samego Towarzystwa Jezusowego.

Do głównych wątków książki należy napięcie między dwoma modelami relacji Kościoła i władzy świeckiej. Valignano i jego zwolennicy widzieli w Japonii nowy Kościół pierwotny, który miał wzrastać bez

oparcia w sile świeckiej, choćby za cenę męczeństwa; Sánchezowi bliższy był model konstantyński, oparty na opiece chrześcijańskiego władcy. Z pierwszym z nich Ucerler wiąże piśmiennictwo o męczeństwie, powstałe z inspiracji Pedra Gómeza i przygotowujące wspólnotę na prześladowania. W praktyce oba sposoby myślenia przenikały się: głosząc ideał męczeństwa, jezuici korzystali zarazem z patronatu chrześcijańskich *daimyō*. Patronat ten nie wykraczał jednak poza granice poszczególnych domen. W epilogu autor zestawia rolę księcia Shōtoku w dziejach japońskiego buddyzmu z rolą Konstantyna i zauważa, że wobec chrześcijaństwa nie odegrał jej ani Nobunaga, ani Hideyoshi, ani Ieyasu.

Część trzecia, od dekretu Hideyoshiego z 1587 roku po zakaz chrześcijaństwa z 1614 roku, przenosi uwagę na politykę japońską. Najcenniejsze jest tu ukazanie trybu podejmowania decyzji w zakonie: konsultorzy (*consultores*) mieli jedynie głos doradczy, a przełożony nie był związany zdaniem większości. Widać dzięki temu rzeczywistą rolę Valignana, który wstrzymywał inicjatywy uznane przezeń za niebezpieczne: to on kazał po cichu pozbyć się broni i artylerii zgromadzonych przez Gaspara Coelho. Epizody te Ucerler traktuje więc słusznie jako świadectwo sporu o granice obrony wspólnoty, a nie dowód jednolitego planu podboju.

Cennym wkładem do badań jest zestawienie japońskich dyskusji o ukrywaniu wiary z dylematami katolików w elżbietańskiej Anglii i z doktryną zastrzeżenia myślnego (*restrictio mentalis*): *kirishitan* postawiony przed urzędnikiem shogunatu i katolik przesłuchiwany w Londynie sięgali po podobną kazuistykę, wyniesioną z tej samej teologii moralnej. W podobny sposób powiązana była sama polityka Tokugawów, na którą wpływały oskarżenia Holendrów i Anglików. List Maurycego z Nassau, późniejszego księcia orańskiego, wysłany do Tokugawy Ieyasu z Hagi 18 grudnia 1610 roku, przedstawiał jezuitów jako narzędzie politycznej destabilizacji; autor nie przypisuje protestanckiej propagandzie roli decydującej, pokazuje jednak, że wzmacniała ona istniejące obawy i podejrzenia.

Końcowe rozdziały wyjaśniają, dlaczego władze japońskie mogły widzieć w chrześcijaństwie zagrożenie, choć żadnego planu inwazji nie przygotowywano. Ponieważ źródła takiego planu nie potwierdzają, Ucerler odtwarza logikę bakufu za pomocą kategorii racji stanu (*ragion di stato*). Jego zdaniem chrześcijaństwo podważało związek *buppō i ōbō* (prawa Buddy i prawa władcy), stawiało bowiem lojalność wobec Boga wyżej niż posłuszeństwo wobec pana i ojca. Europejska metafora podboju duchowego mogła więc zostać odczytana jako zapowiedź zagrożenia politycznego, co tłumaczy, dlaczego shogunat traktował nową religię jako naruszenie porządku, nie zaś jako prywatne wyznanie. Wywód jest

sugestywny, a przy tym prowadzony z ostrożnością, jakiej wymaga europejski rodowód tego pojęcia.

Mocną stroną pracy jest szeroka baza źródłowa. Ucerler sięga po rękopisy i starodruki łacińskie, portugalskie, hiszpańskie, włoskie i japońskie, z których wiele dopiero pod jego piórem doczekało się obszerniejszego omówienia, a część również pierwszego przekładu na angielski. Bada on też język, którym jezuici i Japończycy mówili o prawie, władzy, przymusie i sumieniu, zaś osadzone w kontekście omawianych czasów pojęcia, takie jak *empresa*, „racja stanu”, czy „podboj duchowy” porządkują ten rozległy zasób źródeł w sposób logiczny i systematyczny. Mnogość przykładów i terminów, zwłaszcza w części drugiej, imponuje i świadczy o akrybii autora, który nawet przy tak obfitym, wielojęzycznym materiale zachowuje jasność i precyzję.

The Samurai and the Cross zainteresuje historyków misji, badaczy dziejów idei oraz relacji między religią a władzą. Ucerler przedstawia chrześcijańskie stulecie Japonii jako proces intelektualny i polityczny, w którym prawda wiary była nieustannie konfrontowana z językiem, prawem, przemocą i lojalnością.

W podziękowaniach autor porównuje pracę historyka do dołożenia własnego fragmentu do mozaiki układanej przez poprzedników. Metafora ta dobrze opisuje również samo japońskie chrześcijaństwo, powstałe na styku języków i tradycji. Konwertyci przekształcili otrzymane nauczanie i w warunkach prześladowań wypracowali własne formy przekazu wiary, a po usunięciu misjonarzy ich nauka przetrwała w kolejnych pokoleniach ukrytych wspólnot przez ponad dwa stulecia. Ukazanie chrześcijaństwa japońskiego w całej tej złożoności jest głównym wkładem książki Ucerlera, która zapewne na długo pozostanie jednym z kluczowych dzieł w historiografii misji jezuickich.

Bibliografia

- Boxer Charles R., *The Christian Century in Japan, 1549–1650* (Berkeley: University of California Press, 1951).
- Elison George (Jurgis S. A. Elisonas), *Deus Destroyed: The Image of Christianity in Early Modern Japan* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973).
- Schütte Josef Franz, *Introductio ad historiam Societatis Jesu in Japonia, 1549–1650* (Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1968).
- Subrahmanyam Sanjay, *Explorations in Connected History: From the Tagus to the Ganges* (New Delhi: Oxford University Press, 2005).
- Ucerler M., Antoni J., *The Samurai and the Cross: The Jesuit Enterprise in Early Modern Japan* (Oxford: Oxford University Press, 2022).